

УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ЦЕРКОВНОГО ПРАВА

о. Олег Каськів

Івано-Франківська теологічна академія

Руська Правда

Із глибокої давнини почалося формування правової системи на території сучасної України. На етапі розвитку звичаєвого права також на рівні звичаю формувалася наглядова функція деспотійних володарів скіфської держави. Норми права у скіфів захищали життя, майно, привілеї сім'ї та родоплемінної знаті. Володар встановлював чіткий порядок використання пасовищ, адже йому належала верховна власність на землю. А коли існувала наглядова функція, то, звісно, існували і наглядачі.

У VII–V століттях до н. е. скіфи зустрілися з грецькими поселенцями. У Північному Причорномор'ї елліни заснували свої міста-держави: Ольвію, Пантікапей, Феодосію, Херсонес та інші. Основними джерелами права в них були закони та рішення народних зборів і рад міст, постанови колегій, а також місцеві звичаї. Законодавча ініціатива належала народним зборам, радам міст, їх головам, колегіям, а також своєрідним попередникам сучасних прокурорів — номофілакам (стражам законів), які повинні були стежити за оформленням законів, поведінкою людей та посадових осіб і вимагали від них виконання законів. Крім номофілаків, існувала колегія продиктів (юридичних радників), які також виконували наглядові функції.

У X ст. почало формуватися князівське законодавство давньоруської держави — Київської Русі. Ще княгиня Ольга, встановивши норми і пункти збору данини, посилила функції нагляду. Вона також прийняла закон, який оберігав життя княжих дружинників. Статути князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого внесли важливі нововведення у фінансове, сімейне та кримінальне право. Боротьба з прибічниками старих традицій, що не бажали підкорятися новим звичаям, суворе покарання їх стали суттю наглядових повноважень великого князя. Велике значення у формуванні правової системи мало прийняття зводу великокняжих законів, що отримав назву «Руська правда» [10, с. 5]. Суттєва роль у «Руській правді» відводилась нормам кримінального процесу та права, хоча такого поділу ще не існувало. А оскільки цей процес належало контролювати то, ймовірно, це було черговим кроком у розвитку наглядової функції. У судовій практиці Київської

Русі панував змагальний процес за активної участі сторін, які називалися позивачами. Суд виконував функцію посередника, хоча іноді застосовувалися форми розшукового процесу. Головну роль при цьому відігравав позивач, з ініціативи якого розпочиналося судочинство. Формально саме він був обвинувачем. Доказове значення мали зовнішні ознаки злочину, речові докази, власне зізнання, показання «видоків» та «послухів». Рішення суду оголошувалося усно, а вирок виконувався негайно [17]. Дуже важливий відділ містить «Руська правда» про церковний статут, який пояснює моральні і подружні стосунки вірних. «Із поширенням християнства на українських землях, — пише Іпатський літопис, — за Ярослава віра християнська почала «плодитися і ширитися» [13, с. 13]. Приходимо до висновку, що «Руська правда» — це найстаріша і найважливіша пам'ятка українського звичаєвого права, перевіреного за засадами християнської релігійності. Князь Володимир Перший здійснив часткову перевірку давнього поганського звичаєвого права за вимогами нової, християнської релігії. Збірник «Руська правда» можна із певністю поставити поруч подібних збірок європейських країн [2, с. 186].

Розділ I. Історіографія Руської Правди

1.1. Виникнення Руської Правди

Перед тим, як застановитися над питанням Руської Правди, насамперед необхідно розглянути історію її становлення.

Руська Правда у всіх її редакціях і списках є пам'ятником величезного історичного значення. Протягом декількох століть вона служила основним документом при судових розглядах. У тому або іншому вигляді Руська Правда увійшла до складу або послужила одним із джерел пізніших судних грамот: Псковської Судної грамоти, Двинської статутної грамоти, Судебника Казимира 1468 р., Судебників 1497 і 1550 рр., навіть деяких статей Соборного Укладення 1649 р. Тривале застосування Руської Правди в судових справах пояснює нам поява таких видів великої редакції Руської Правди, що піддавалися переробкам і доповненням ще в XIV–XVI століттях.

Руська Правда належить до найбільших юридичних творів середньовіччя. За часом свого виникнення вона є найдавнішим пам'ятником слов'янського права, заснованим на судовій практиці східних слов'ян. Усі спроби довести який-небудь вплив на Руську Правду з боку візантійського, південнослов'янського, скандинавського або якого-небудь іншого законодавства виявилися зовсім марними. Руська Правда була результатом розвитку Київської юридичної думки X–XII століть. Таким чином, вивчення Руської Правди вводить нас в область правових понять цих сторіч. Разом з тим Руська Правда є незамінним джерелом з історії господарських, суспільних і класових відносин на Русі, що яскраво відбито в

роботах Б.Д. Грекова, С.В. Юшкова, Б.А. Рібакова й інших учених. Саме питання про початок феодальних відносин на Русі безперечно вирішується тільки даними Руської Правди.

Руська Правда служить основним джерелом для наших уявлень про соціально-економічний лад Давньої Русі, тому що тільки в ній ми знаходимо відомості про розвиток кріпосницьких відносин у цей період.

Питання феодальної власності спостерігається по всьому тексту Руської Правди, що виникла в середовищі феодального суспільства і відбиває прагнення феодальної верхівки тримати в покорі безпосередніх виробників матеріальних благ – селян [10, с. 10].

Вивчення Руської Правди має величезне значення не тільки для каноністів, істориків, а й для істориків давньоруської літератури і мови, тому що на ній у набагато меншому ступені, ніж на літописах і інших пам'ятниках оповідної літератури, позначився вплив церковнослов'янської мови. Словниковий фонд Руської Правди є винятково багатим джерелом з вивчення розмовної мови Давньої Русі.

1.2. Редакції та вивчення Руської Правди

Присвячена Руській Правді література має більш ніж 200-літню давнину.

У 1738 р. російський історик В.Н. Татищев знайшов список Новгородського літопису, до якого виявився внесеним текст Короткої Правди. В.Н. Татищев зробив список сотого пам'ятника і представив його в Академію наук. Однак пройшло майже 30 років, перш ніж Руська Правда уперше вийшла друкованим виданням. Тільки в 1767 р., використавши знахідку В.Н. Татищева, А.Л. Шлецер надрукував Руську Правду під заголовком «Правда Руська, дана в одинадцятому столітті від великих князів Ярослава Володимировича і сина його Ізяслава Ярославовича». З того часу не згасає інтерес істориків до цього чудового джерела з права та історії Давньої Русі. В.Н. Татищев знав тільки коротку редакцію пам'ятника. Але вже в тім же XVIII ст. була опублікована і Широка Правда [4, с. 13].

В. Крестинин надрукував текст Широкої Правди, поміщений в одній Кормчій, що відносилась до XVI ст. Крестининська Кормча довго вважалася загубленою, але вдалося установити її тотожність з одним рукописом Історичного музею в Москві (Муз. № 798). Звіряючи видання В. Крестинина з оригіналом, знайдемо деякі неточності в друкованому тексті, які виникли через те, що видавець вніс у текст усі коментарі, зроблені почерком XVII і XVIII століть на полях; проте потрібно визнати, що текст був виданий В. Крестининим досить точно і близько до оригіналу. Трохи пізніше (у 1792 р.) було надруковано нове видання Широкої Правди. Цього разу видавцем був І. Н. Болтин. Він надрукував текст зі збереженням

надрядкових знаків. На жаль, і це видання відрізнялося особливостями, характерними для XVIII ст.: видавці доповнювали і виправляли текст давнього збірника на підставі інших рукописів і власних домислів.

У 1881–1886 роках були надруковані «Дослідження про Руську Правду» П. Мрочека-Дроздовського. В другому випуску П. Мрочек-Дроздовський дає текст Руської Правди за декількома списками. Серед них був уперше виданий список Кормчої монастиря Чудова, що зберігається в Історичному музеї. П. Мрочек-Дроздовський додав до текстів Правди словник, що пояснює окремі слова.

При вивченні статей Руської Правди ретельно застосовувався метод пояснення їхнього змісту шляхом примітивного зіставлення з законами інших країн, причому всі риси подібності звичайно пояснювалися запозиченнями в Руську Правду зі скандинавських і інших законів. Після тривалого, майже двохсотлітнього, дослідження Руської Правди дворянськими істориками цей пам'ятник так і залишився без належного пояснення.

У 1935 р. за редакцією С. В. Юшкова вийшло перше видання Руської Правди за усіма відомими списками (українською і російською мовами).

Видання списків Руської Правди проведено з великою повнотою і старанністю. Це робить академічне видання Руської Правди незамінним посібником при вивченні цього пам'ятника.

Велике значення для вивчення Руської Правди мав вихід коментарів-видань цього пам'ятника. Зведений коментар до Короткої і Широкої Правди з'явився в 2-му томі академічного видання Руської Правди. Однак укладачі його головну увагу приділили дворянським авторам, що писали про Руську Правду. Коментар до статей Руської Правди побудований у цьому виданні у вигляді перерахування думок окремих авторів без їхньої критичної оцінки [5, с. 115].

Крім того, вийшло кілька навчальних видань Руської Правди. «Руська правда» в багатьох аспектах вигідно відрізнялася своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від аналогічних європейських «варварських прав». Кодексом урегульовувався широкий спектр суспільних відносин, в тому числі в ньому містилися норми, що безпосередньо стосувалися особи, її прав і свобод. Зокрема, широко врегульовувалися відносини власності і спадкові відносини. Низка норм закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катування під час допиту, обмеження, а згодом і заборону кривавої помсти, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи.

Норми і принципи «Руської правди» зберегли своє значення і в часи феодальної роздробленості [14].

Розділ II. Списки і походження редакцій Руської Правди

«Руська правда» — найвідоміша пам'ятка давньоруського княжого законодавства, основне джерело пізнання суспільного ладу, держави і права Київської Русі. Мала величезне значення для подальшого розвитку українського, російського, білоруського, а частково й литовського права. Відомо понад 110 списків «Руської правди», які прийнято поділяти на три редакції — коротку, розширену та скорочену (окремі дослідники виділяють 5 і більше редакцій). Кожна з редакцій відбиває певний ступінь зрілості феодальних відносин.

2.1. Коротка редакція Руської Правди

Коротка редакція включає:

- «*Правду Ярослава*», або «Найдавнішу правду» (автором її вважається Ярослав Мудрий);
- «*Правду Ярославичів*», або «Статут Ярославичів» (цей текст приписується синам Ярослава Мудрого),
- дві статті — т. зв. «*Покоя вірний*» та «*Урок мостникам*», про походження яких немає точних відомостей.

Основним джерелом Руської Правди були норми звичаєвого права.

Зокрема, «Правда Ярослава» відбиває суспільні відносини ранньофеодального періоду. Предметом правового захисту в ній є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті, а захист феодального землеволодіння ще не отримав належного оформлення.

У «Правді Ярославичів» вже досить ясно відбито феодальну сутність регульованих нею суспільних відносин. Майже всі її норми спрямовано на захист княжого феодального маєтку, земельної власності князя тощо. Тут чітко виражено природу феодального права як права привілею.

«Покоя вірний», або «Статут вірний» визначає типовий для ранньофеодальної держави порядок «годування» княжого слуги — вірника (збирача віри), а «Урок мостникам» безпосередньо продовжує і завершує статті короткої редакції про порядок оплати праці представників княжого апарату.

Руська Правда складається з норм різних галузей права, насамперед цивільного, кримінального й процесуального. При цьому кримінальне й цивільне правопорушення принципово не розрізнялося: і те, й інше розглядалося як кривда, шкода.

Покарання передбачало грошові виплати: «віру» — на користь князя і «головщину» — на користь потерпілого або його родичів.

Тілесних покарань «Руська правда» не знала, за винятком кари для холопів за побиття вільної людини [3, с. 38].

Смертної кари цим актом також не передбачалося. Розміри грошових виплат, як і в більшості феодальних кодексів, залежали від соціальної приналежності потерпілих [13, с. 13].

Руська Правда зберігала свою чинність протягом кількох століть і набагато пережила Давньоруську державу, в якій вона виникла, її норми мали значний вплив на Литовські статuti, російське Соборне Уложення 1649 та інші пам'ятки права України, Росії, Білорусії, Литви і деяких інших країн [15].

Отже, остаточно приймається, що Коротка Правда — це єдиний кодекс законів, хоч не відповідно скомпільований, бо коли окремі частини провели в собі більш-менш послідовну і вічеву систематизацію, то обидві частини пов'язані так, що перша — головна, друга — додаткова, не поєднана із першою як органічна цілість, але лише приписана із кінця, як роз'яснююча додаток, до головної частини. Це свідчить про те, що особа, яка складала Коротку Правду, поставилася до першої частини з пієтизмом або не виявила сміливості та вміння стисліше і глибше дві частини на рівні пов'язати [1, с. 110].

2.2. Широка редакція Руської Правди

Списки Широкої Правди збереглися в найбільшій кількості (понад 100). Перший, найбільш численний вид входить до складу юридичних збірників, відомих під назвою Кормчих і Мірил Праведних. Кормча, або Номоканон, являє собою збори церковних правил і цивільних законів. Саме слово «кормча» значить «корма», або «стерно». Слово «Номоканон» походить від грецького «номос» (закон) і «канон» (правило). Кормча була найважливішим юридичним посібником у Давній Русі і збереглася в безлічі списків різного складу [7, с. 47-48].

Найдавніший список Кормчої з текстом Руської Правди написаний близько 1282 р. у Новгороді «велінням Новгородського князя Дмитра Олександровича і сприянням новгородського архієпископа Климента». Ця величезна книга, написана в два стовпці на 348 аркушах пергамену, належала «софійській», або архієпископській, скарбниці і при падінні Новгорода була узята Іваном III як коштовність у Москву. Кормча була повернута назад у Новгород тільки при Василеві III на особливе прохання архієпископа Макарія. У даний час Кормча зберігається в Історичному музеї в Москві.

До другого виду Широкої Правди належать списки, що входять до складу особливих юридичних збірників. Найбільш древній список цієї групи, Пушкінський (належав А. І. Мусіну-Пушкіну), написаний на 60 аркушах (або 120 сторінках) пергамену. Весь збірник має заголовок «Суд Ярослава князя. Статут про всякі податки і про уроки». До складу збірника входять статті: 1) Напучення суддям;

- 2) Руська Правда; 3) Закон судний людям; 4) Вибране з законів Мойсеевих;
- 5) Договір Смоленська з Ригою в 1229 році.

Напучення суддям – це насамперед виписка зі Слова про суддів і наклепників, що зустрічається в більш повному вигляді в різних збірниках. Закон судний людям, або Судебник Костянтина, є юридичною компіляцією. Він виник у Болгарії в X ст. на основі болгарського права і візантійських юридичних пам'ятників. Закон судний людям зустрічається в короткій редакції в складі Кормчих. У Пушкінському списку Закон судний людям зберігся у великій редакції і доповнений деякими статтями. Вибране з законів Мойсеевих являє собою виписку з Біблії в особливій редакції. Воно поміщене також у Кормчих, але в іншій редакції, ніж у Пушкінському збірнику.

Поширена Правда значно докладніша за Коротку. За своїм походженням Поширена Правда є пам'яткою, складеною на основі ряду джерел, в тому числі і Короткої Правди. Поширена Правда у відомому вигляді виникла в кінці XII – на початку XIII століть, але на основі більш ранніх джерел, у тому числі статуту Володимира Мономаха [11, с. 41].

Руська Правда П. Пестеля (заповіт на державу грамота великого народу руського, що служить заповітом для вдосконалення Русі і містить вільний наказ як для народу, так і для тимчасового верховного правління) – основний програмний документ товариства декабристів, складений П. Пестелем і ухвалений керівниками товариства на з'їзді у Києві 1823 року [9, с. 698].

2.3. Скорочена редакція Руської Правди

До третьої редакції Руської Правди належать два списки так званої Скороченої Правди. Вони розміщені в Кормчій особливо складу, що збереглася в списках XVII століття. Однак Кормча подібного складу виникла значно раніше, найімовірніше, в XV столітті. Списки Скороченої Правди близькі за текстом до Широкої, але багато статей у ній пропущені, а збережені статті здебільшого коротші й іноді нагадують витяги з Широкої. Майже всі дослідники на цій підставі вважають Скорочену Правду простим витягом правил зі списку Широкої. Однак такий висновок передчасний, тому що текст Скороченої Правди не може бути цілком виведений з якого-небудь списку Широкої. Так, крім інших особливостей тексту, Скорочена Правда має статті (про кривавого чоловіка), відсутні у всіх списках Широкої Правди. Скорочена Правда повинна бути визнана третьою особливою редакцією Руської Правди [10, с.19; 17].

Розділ III. Систематизація Руської Правди

«Руська правда», найвизначніший збірник стародавнього україно-руського права, складений у XI–XII століттях на основі звичаєвого права, – важливе джерело для дослідження середньовічної історії права та суспільних відносин Руси-України і суміжних слов'янських народів. Оригіналу «Руської правди» не знайдено, натомість збереглася значна частина її списків з XIII–XVIII століть.

Історію Руської Правди і систематизацію її списків досліджували Н. Калачов, В. Ключевський, В. Сергеевич, Л. Гетц та інші. Джерела Руської Правди, зокрема чужонаціональні впливи на неї, досліджував Н. Карамзін (візант. канонічне право і право цесарське, зокрема Номоканон). Н. Калачов і В. Ключевський вбачали в Руській Правді твір духовенства, призначений для духовних судів у світських справах, опертий на звичаєве право, а дехто знаходив у Руській Правді впливи болгарського права IX–X століть. Колись у Руській Правді досліджували суспільні відносини Київської Русі й феодального устрою (Б. Греков, Л. Черепнін й ін.) та її культура (Б. Романов), а також історію поодиноких правових норм та їх зміст (С. Юшков та інші) [16].

Зміст Широкої Руської Правди у ділянці кримінального права характеризується заміною норм кривавої помсти на грошові викупи. Відповідальність за невідомого вбивцю поширюється на всю громаду, на території якої скоєне вбивство (дика вира); за поранення, образу честі поряд з відшкодуванням покривдженному треба було платити державну кару (продаж); за найважчі злочини (розбій, підпал загороди, конокрадіство) була встановлена кара «тортур і пограбування», яка стосувалася не лише майна, а й дружини і дітей та самого злочинця. Руська Правда знає ряд чітких норм цивільного законодавства (позики, відсотки, земельні спори, спадщинні приписи) і процесуального права. Ці й інші норми Руської Правди дають багатий матеріал для всебічного дослідження відносин середньовічної України.

«Руська правда» є важливим історичним джерелом, яке допомагає дослідникам відтворювати діяльність адміністративного княжого апарату, виявляти нюанси суспільного розшарування, досліджувати вияви фінансових операцій, стежити за технікою управи рілі та врожаєм. Руська Правда – це важливе джерело для пізнання найдавніших норм українського звичаєвого права, а згодом княжого законодавства і судових вироків, вона мала безпосередній вплив на всі пам'ятки литовсько-руської доби, зокрема на Судебник Казимира Ягелончика 1468 і Литовський Статут.

Розділ IV. Право в Руській Правді

4.1. Джерела права Київської Русі

Джерелом права в Київській Русі були пам'ятки українського звичаєвого права, номоканони, акти державної влади, різного роду договори, збірки норм писаного права, зокрема перша така збірка — «Руська правда», а також норми, що прийшли з права Візантії.

Необхідно усвідомити, що право звичаєве через те, що воно з'явилося в суспільстві як продукт творчості самого народу, відзначалося консерватизмом і застосовувалося протягом цілих століть.

Окрему групу правових норм у Київській державі становили договори. За змістом їх можна поділити на: міжнародні угоди; договори, які уклалися між князями; договори між князями і народом.

Серед міжнародних договорів найдавнішими пам'ятками вважаються договори київських князів з греками: два договори кн. Олега (907 і 911 рр.); договір князя Ігоря (945 р.) і договір князя Святослава (971 р.) У договорах Олега згадується договір Аскольда 865 року, який не зберігся.

Крім того, в міжнародних договорах Київської Русі згадуються так звані «закон і покон вірний», а також «устав руський» як норми, які діяли в Київській державі. Право Київської держави вміщували лише три перші договори, які уклали Олег і Ігор. Договір 971 року вміщував лише візантійське право.

Право Київської Русі являло собою добре створене, самостійне законодавство, яке суворо карає за злочин проти особи, власності. Така система права відповідає розвинутому суспільству. Це є безумовним свідченням того, що в Київській Русі законодавство існувало задовго до «Руської правди».

Слід зазначити, що відмінність договорів того часу від сучасних полягала в тому, що договори київських князів урегульовували відносини, яких вимагали обставини життя, утворюючи нові правовідносини. Вони базувалися на нормах неписаного звичаєвого права і відбивали правний світогляд населення.

Пам'ятками давньоруського права є також угоди князів з народом. Так, наприклад, у відповідності із договором (1146 р.) князя Ігоря з народом князь зобов'язався особисто вести розгляд судових справ, не чинити насильства.

Врегулювання деяких нагальних потреб у галузі загальнодержавного управління видалося в форму князівських так званих «уставів», які спочатку з формально-правового боку були не законами, а лише князівськими розпорядженнями. Тільки з часом, з розвитком князівської компетенції вони набирали сили закону. Через це в певному значенні їх можна відносити до пам'яток законодавчої князівської творчості.

Як правило, «устава» були обмежені за колом осіб: стосувалися лише тих, для кого вони видавалися. Відомі «устава» княгині Ольги, які засвідчують той факт, що вже тоді державна і приватна власності були розділені. Данину з деревлян Ольга поділила на три частини: дві послано було до Києва, а третю — до міста Вишгорода, яке було власністю княгині. В «уставах» Ольга прагнула впорядкувати систему збору данини (оподаткування) в Київській державі.

Разом із прийняттям християнства 988 року на Русь-Україну прийшло також грецьке духовенство, яке давало поради князю Володимирі у справах як цивільних, так і церковних. Тому можна спостерегти дані впливи у церковних уставах князя Володимира та церковному уставі князя Ярослава Мудрого [6, с. 82].

Відома також збірка нормативних актів з питань ведення князівського господарства під назвою «Устав Земляний», що була складена за князювання Володимира Великого [4, с. 86].

Постать Ярослава Мудрого, його багатогранна діяльність політично-культурного характеру, стиль державної діяльності, любов до книг, висока освіченість, про що пишуть літописці, дають підставу говорити про те, що така людина могла бути письменником. Крім того, дослідники називають два твори, яких торкалася рука Великого Князя — «Правда Руська» і «Заповіт Ярослава Мудрого» [11, с. 213].

Як писав М. Карамзін, «хоча й не приєднував зброєю нових земель, але повернув втрачене Київською Руссю у лихах міжусобиці; не завжди перемагав, але завжди виявляв мужність; заспокоїв Вітчизну і любив народ свій». Виданий Ярославом Мудрим збірник законів, названий «Руською правдою», був першим літописним кодексом судових законів давньої Русі-України, об'єднуючим цивільне й кримінальне право і всі процеси судочинства того історичного часу, що охоплює все XI століття. І хоча в «Руській правді» використовувалися і деякі закони Володимира Великого (980—1015), навіть частково запозичені основи візантійського та скандинавського правознавства, «тут, — зауважував М. Грушевський, — ми здебільшого маємо споконвічне руське право» [4, с. 55; див. 16].

Ось деякі приклади кримінальної відповідальності, передбачені законами Ярослава на покарання за вбивство громадянина, крадіжку приватної власності громадян (закони ці часто були не зовсім справедливими до заможних громадян і жорстокими — до холопів і рабів). При цьому слід нагадати, що до холопів обелних, або повних належали такі категорії громадян того часу: людина, куплена при свідках; той, хто не може задовольнити своїх кредиторів; той, хто одружується на рабі без будь-яких умов; той, хто без умови піде у слуги або у ключники і найманець (закуп), тимчасово закабалена людина, яка, не вислуживши терміну, піде. Найдавнішими рабами в Русі-Україні були, звісно, нащадки військовополонених, але в той час були й інші причини, які могли позбавляти людей свободи [15].

4.2. Відповідальність за вбивства, травми та погрози

Особиста безпека в кримінальних законах Ярослава оцінювалася дуже високо. Тому в одній з перших статей закону написано: «Хто вб'є людину, тому родичі вбитого мстять за смерть смертю». Якщо в убитого не виявиться месників, то з убивці стягують до скарбниці гроші в таких розмірах: за голову боярина князівського або громадянина іменитого, або наближеного до князівського двору — 80 гривен, тобто подвійну виру; за князівського отрока, конюха, купця та ін., тобто за будь-яку вільну людину (варязького племені) або слов'янина — 40 гривен, тобто одну виру; за вбивство дружини — 20 гривен, тобто піввири; за вбивство сільського старости, ремісника і за годувальницю — 12 гривен; за простого холопа боярського і людського — 5 гривен і, нарешті, за раба — 6 гривен, і понад те до скарбниці 12 гривен данини або пені. При цьому слід зауважити, що 1 гривна тоді цінилася дуже високо, за 1 гривну можна було купити 20 баранів або одного робочого вола.

У кримінальних законах Ярослава враховувалися й умови, за яких було скоєно вбивство або замах на нього із завданням погроз або травм. Так, наприклад, за вбивство людини у спорі або в п'яному вигляді, якщо при цьому вбивці вдалося сховатися, округа, де було скоєно вбивство, сплачувала за нього штраф — дику виру, але в різні терміни і за кілька років. Якщо вбивця не сховається, то стягується з округи або волості половина вири — 20 гривен, а решта — з самого вбивці. Якщо ж вбивство сталося без будь-якої сварки, то волость не платить за вбивцю, але видає його «на потік» — або в руки государя — «з дружиною, з дітьми і з маєтком».

Це останнє положення кримінального закону для нашого часу виглядає дуже жорстоко й несправедливо, однак тоді вважалося, що дружина і діти були відповідальними за провину чоловіка і батька, оскільки були його власністю. За будь-які дії, пов'язані з насильством, закони Ярослава передбачали різну пеню у гривнях. Наприклад, за будь-який удар мечем або його рукояткою, палицею, чашею або долонею — штраф у 12 гривен; палицею або жердиною — 3 гривни; за будь-яку легку рану або поштовх — 3 гривни до скарбниці й 1 гривну пораненому на лікування. Суворіші штрафи передбачалися за пошкодження носа, руки, ока, ноги, коли винуватець сплачував 20 гривен до скарбниці, а самому каліченому — 10 гривен. Навіть за погрозу мечем — пеня в 1 гривну.

Особливо захищали закони Ярослава людей багатих, заможних. Так, наприклад, той, хто самовільно покарає іменитого громадянина (огнищанина) або землероба (смерда), мусить сплатити пеню до скарбниці у 12 гривен за першого і 3 гривни за другого, а кожному битому по 1 гривні. У тому разі, якщо холоп або раб ударить вільну людину і сховається, а господар не видасть його, то стягували 12 гривен із господаря. Рабу, який образив свого господаря, можна було навіть вкоротити віку за цю образу, так свідчив закон [17].

4.3. Відповідальність за крадіжку, борги та недозволені промисел

Дуже жорстокими, а часом антилюдськими (за сьогоднішніми законами) були за часів Ярослава Мудрого покарання за крадіжки. Так, наприклад, за тими законами будь-хто мав право убити на місці наздоганяного нічного злодія. А той, хто протримає його зв'язаним до ранку, зобов'язаний йти з ним на княжий двір для здійснення правосуддя. Якщо зв'язаний злодій з якихось причин буде убитий, це є злочином, і винний сплачує до скарбниці 12 гривен. Особливо цінився в ті часи в господарстві й на війні кінь, тому за його викрадення було передбачене особливе покарання. Суворо каралася крадіжка особистого домашнього господарства, худоби або зерна.

Суворо каралися в законі дії, які завдають шкоди або призводять до загибелі живої природи, в тому числі корисним тваринам або рослинам, тобто, за сьогоднішніми поняттями, браконьєрство. Так, наприклад, «за бобра, украденого з нори, визначається 12 гривен пені». Тут йдеться про так званих племінних бобрів, із утратою яких господар позбавлявся усього можливого приплоду. За умисно зарізаного чужого коня або іншу худобу зловмисник сплачує 12 гривен до скарбниці, а господарю – 1 гривню. За зрізані дерева з племінними вуликами бджіл винний зобов'язаний внести до скарбниці 3 гривни, за дерево – півгривни, за вигнання бджіл – 3 гривни, а господарю «за мед нелаженого вулика – 10 кун, а за лаженого – 5 кун».

У законі передбачено особливе покарання за підпал будинку або току. Такий палій «видається головою князю з усім маєтком, з якого потрібно раніше винагородити збиток, завданий господарем току або будинку».

Однією з важливих історичних особливостей законів Ярослава було й положення про те, як господар відповідав перед законом за невчасну видачу слуги зароблених ним грошей. У цьому випадку господар був зобов'язаний сплатити позивачу 60 кун пені, а якщо він силоміць віднімав у слуги гроші, то, повернувши їх, сплачував ще до скарбниці 3 гривни пені. Суворо каралися згідно із законом боржники, які вчасно не повертали або зовсім не бажали повертати грошові борги. Так, згідно з законом було потрібно, щоб позивач щодо повернення грошей представив свідків, і, якщо вони поклянуться у справедливості його вимог, кредитор бере свої гроші та ще 3 гривни.

Особливою була довіра в законі до людей, які займалися торгівлею. Так, якщо купець повірив гроші іншому купцю для торгівлі, а боржник відмовлявся, то свідки не були потрібні – відповідач сам мусив присягати. Закон виявив особливу турботу закон про захист прав купців-іноземців, що мало історичне значення для успішної зовнішньоторговельної діяльності в Русі-Україні. У цьому випадку закон зобов'язував загальновідомого боржника, якому іноземець повірив свій

товар, продати усе своє майно і першими вирученими грошима задовольнити іноземця або скарбницю. Якщо купець втратить ввірений йому товар у пияцтві або зіпсує через недбаість, то позикодавці згідно із законом мають право вчинити з ним, як їм заманеться: відстрочити платіжні борги або продати самого боржника в неволю [17].

Висновки

В даній статті представлено Руську Правду з різних точок зору. Вона становить як матеріально-суспільну, так і духовну вартість для люду Божого.

По-перше, це своєрідний літопис соціально-побутового життя України-Русі XI–XII ст. Кожна стаття Руської Правди, як Короткої, так і Широкої редакції — це судові рішення того чи іншого князя, вирок, який ставав нормою судочинства при розгляді аналогічних справ, а також моральною нормою, що формувала свідомість і світогляд цілого народу. У статтях документа зафіксовано тільки те, що траплялося в житті і з чим князівська влада і ціле суспільство боролися.

По-друге, головний об'єкт Руської Правди — людина. До людини, її вільних чи невільних переступів спрямовано і карний кодекс Руської Правди.

По-третє, Руська Правда цікава як лексикографічне джерело, надзвичайно багате на історичну термінологію: видок (свідок, що бачив), послух (свідок, що чув), свод (очна ставка), верв, вира, дика вира, куна, ногата, вікша, гривна, продаж, урок, різа, куна прикладна, головажень, уборок і т. д.

По-четверте, всі статті Руської Правди перейняті ідеями гуманізму, що не тільки характеризує рівень судочинства, а й зближує його з передренесансними ідеями в літературі, суть яких ми бачимо в зверненні уваги на людину, її право на життя. «Не дозволяй, щоби сильний нищив слабого», — повчав князь Володимир Мономах. І він же: «Не вбивайте і не наказуйте вбивати нікого, хоч буде повинен смерті».

Дослідники історії права у стародавній Україні-Русі поспіль відзначають ідеї гуманізму та демократизму, закладені в Руській Правді і подальших правових документах, що злагіднювали в суспільстві взаємини із чужинцями, яким часом надавалося привілейоване становище порівняно зі своїми громадянами.

Руська Правда, безперечно, відбиває характер і вдачу українців, в яких закорінені глибокий гуманізм і демократизм наших предків. Це засвідчує літопис: «В полян обичай їх батьків є лагідний» (Нестор, «Повість временних літ»). Це було записано за часів, коли боротьба зі степом мала особливо жорстокий характер, бо половці, на відміну від полян, «зберігали звичай батьків своїх — проливати кров». Усе, що зафіксовано в карному кодексі, стало однією з головних рис української духовності, дзеркалом суспільної ідеології, філософських поглядів людини на природу і державу, а також гармонізувало їхні відносини через карне право.

Як видно з пам'яток, ще з поганських часів склалася найстаріша епоха карного права – епоха кровної помсти. Помста – це жадоба відплатити за понесену чи завдану кривду, і ще з язичницьких часів була засобом правового порядку між представниками родів і племені.

Отже, Україна-Русь відмовилася від кровної помсти і смертної кари, запровадивши державне судівництво і публічну кару ще з середини XI століття. Саме це підтвердило величний Божий закон любові не тільки до свого Творця, а й до кожного ближнього, в якому ми повинні вбачати Його образ [19].

Література

1. Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. – Вінніпег, 1993. – 166 с.
2. Великий А.Г. З літопису християнської України. – Т. I. – Рим, 1968. – 277 с.
3. Гончаренко В.Д. Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. I. – К., 2000. – 464 с.
4. Кармазин Н.М. Історія Держави Руської. – Т. 1-4. – С.-Пб.: Кристал, 1998. – 705 с.
5. Лебедев В.І., Тихомиров М.М., Сироєчевський В.Є. Хрестоматія з історії СРСР. – Т. 1., 1949 р. – К.: Радянська школа, 1950.
6. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – 306 с.
7. Мудрий С. Короткий коментар Кодексу Канонів Східних Церков. – Івано-Франківськ, 1995. – 208 с.
8. Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Історія державності і Права України. – К., 2001.
9. Підкова І., Шуста Р. Довідник з історії України «А-Я». – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
10. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М.: Изд-во Московского университета, 1953. – 195 с.
11. Софія Київська. Українська література середньовіччя : Доба Київської Русі (X-XIII ст.). – К., 2002. – 400 с.
12. Толочков П.П. Древняя Русь. – К.: Наукова думка, 1987. – 200 с.
13. Федорів Ю. Організаційна структура Української Церкви. – Торонто, 1990. – 210 с.
14. «День». – № 148. – 20 серпня 2004.
15. Юридичний вісник України: Постаті. 26 березня 2004 р., № 12.
16. www.day.kiev.ua/100021/

17. www.gpu.gov.ua/ua/history9.html
18. www.echo.com.ua/
19. www.litopys.org.ua/index.html
20. www.refine.com.ru/

Рукопис наукової статті надійшов до редакції «Доброго Пастиря» 05.01.2011 р.